

«Γι' Αλεξανδρινό γράφει Αλεξανδρινός».

Ο Καβάφης και η αρχαία Αλεξάνδρεια

Με μεγάλη χαρά αποδέχθηκα την πρόσκληση των Φίλων του Μουσείου Μπενάκη να μιλήσω στο πλαίσιο των εκδηλώσεών τους. Η επιλογή του θέματος ήταν αυθόρμητη. Ο Αντώνης Μπενάκης, ο ιδρυτής του Μουσείου, και ο Καβάφης ήταν ομοπάτριδες· και δύσκολα θα βρει κανείς πιο ευαίσθητες και διεισδυτικές περιγραφές της πόλης στην οποία μεγάλωσε ο Μπενάκης από τις ποιητικές δημιουργίες του Καβάφη. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Φίλοι του Μουσείου Μπενάκη ήταν από τους πρώτους που τίμησαν τον Αλεξανδρινό ποιητή στην Ελλάδα, οργανώνοντας το 1963, μια έκθεση με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη γέννηση και 30 χρόνων από τον θάνατό του ποιητή. Μια σύμπτωση θέλησε η τελευταία διάλεξη του Άγγελου Δεληβοριά, που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον σφράγισε με το έργο του το Μουσείο αυτό, να έχει ως θέμα της την αρχαία τέχνη στην ποίηση του Καβάφη – ομιλία στο Λονδίνο τον Ιανουάριο του 2018.

Τα ποιήματα του Καβάφη με ιστορικό υπόβαθρο την αρχαία Αλεξάνδρεια αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης ποιητικής δημιουργίας που χρησιμοποιεί την αρχαιότητα ως σκηνικό για τον σχολιασμό διαχρονικών και πανανθρώπινων φαινομένων. Σύμφωνα με μια μαρτυρία που διέσωσε ο Γιώργος Λεχωνίτης στα *Καθαφικά Αυτοσχόλια*, ο Καβάφης φέρεται να είπε στην τελευταία δεκαετία της ζωής του:

«Εγώ είμαι ποιητής ιστορικός. Ποτέ μου δεν θα μπορούσα να γράψω μυθιστόρημα ή θέατρον· άλλ' αίσθάνομαι μέσα μου 125 φωνές να με λένουν ότι θα μπορούσα να γράψω ιστορίαν».

Πάνω από τα μισά δημοσιευμένα ποιήματά του έχουν ως θέμα την αρχαιότητα, επεισόδια της επικής ποίησης, και κυρίως ιστορικά πρόσωπα και εικόνες του καθημερινού βίου στην ελληνιστική εποχή και την ύστερη αρχαιότητα· σ' αυτά προστίθενται πολλά ανέκδοτα και αποκηρυγμένα ποιήματα. Και μέσα σε αυτή την ιστορική ποίηση, η αρχαία Αλεξάνδρεια, από τα χρόνια των Πτολεμαίων ως την ύστερη Αρχαιότητα, οι βασιλείς και οι κάτοικοί της είναι το θέμα 33 ποιημάτων δημοσιευμένων τα περισσότερα ανάμεσα στο 1911 και το 1928, ενώ σε άλλα 3 γίνονται έμμεσες αναφορές.

Τα αλεξανδρινά ιστορικά ποιήματα διαδραματίζονται σε συγκεκριμένες εποχές, προσεκτικά επιλεγμένες για να δείξουν την αντίθεση ανάμεσα στη εφήμερη ομορφιά και την αναπόδραστη φθορά, την αντίθεση ανάμεσα στην απατηλή λάμψη και την πραγματική σαθρότητα. Στους *Φυγάδες* του 1914 ο Καβάφης μας δίνει ένα φευγαλέο σκίτσο της πόλης, όπως την φαντάζεται λίγο πριν από την αραβική κατάκτηση:

«Πάντα η Αλεξάνδρεια είναι. Λίγο να βαδίσεις
στην ίσια της οδό που στο Ιπποδρόμιο παύει,
θα δεις παλάτια και μνημεία που θ' απορήσεις.

Όσο κι αν έπαθεν απ' τους πολέμους βλάβη,
όσο κι αν μίκραινε, πάντα θαυμάσια χώρα».

Δεν ξεχνά όμως να υπενθυμίσει:

«Έτσι περνοῦν ἡ μέρες, κ' ἡ διαμονή
δυσάρεστη δὲν εἶναι, γιατί, ἔννοεῖται,
δὲν πρόκειται ν᾿ναῖ παντοτινή».

Πολλά αλεξανδρινά ποιήματα βρίσκονται ακριβώς σ' αυτό το μεταίχμιο ανάμεσα στην ακμή και τη φθορά. Μια πρώτη μεγάλη ομάδα είναι ποιήματα τοποθετημένα στα χρόνια των παρακμιακών και διεφθαρμένων Πτολεμαίων, των εμφυλίων πολέμων και των τρομερών εγκλημάτων, μια δεύτερη τοποθετείται στα τελευταία χρόνια της βασιλείας της Κλεοπάτρας και στις ημέρες μετά τη ναυμαχία

του Ακτίου, που θα οδηγήσει στην ήττα, τον θάνατο και την κατάκτηση. Είναι ποιήματα με ειρωνικά σχόλια για τη διαφθορά και τη θεατρικότητα της εξουσίας, για την απατηλή λάμψη της κολακείας. Στον «Καισαρίωνα» τον Καβάφη απωθούν οι τιμητικές επιγραφές των Πτολεμαίων

«Οἱ ἄφθονοι ἔπαινοι κ' ἡ κολακεῖες
εἰς ὄλους μοιάζουν. Ὅλοι εἶναι λαμπροί,
ἔνδοξοι, κραταιοί, ἀγαθοεργοί·
κάθ' ἐπιχείρησιν των σοφοτάτη.

Ἄν πεῖς γιά τές γυναῖκες τῆς γενιᾶς, κι αὐτές,
ὄλες ἢ Βερενίκες κ' ἡ Κλεοπάτρεις θαυμαστές».

Οι «Πρέσβεις ἀπ' τὴν Ἀλεξάνδρεια» εἶναι ἓνα καλὸ παράδειγμα τῆς λεπτῆς ειρωνείας τοῦ Καβάφη,

που τὴν ενισχύει ἡ κομψὴ χρῆση τῆς ομοιοκαταληξίας:
Δεν εἶδαν, ἐπὶ αἰῶνας, τέτοια ωραία δῶρα στους Δελφούς
σαν τούτα που εστάληκαν ἀπὸ τους δυο τους ἀδελφούς,
τους ἀντιζήλους Πτολεμαίους βασιλεῖς. Αφοῦ τα πήραν
ὅμως, ἀνησυχῆσαν οἱ ἱερεῖς γιὰ τον χρῆσμό. Τὴν πείραν
ὄλην των θα χρειασθῶν το πῶς με οξύνοιαν νὰ συνταχθεῖ,

ποιός ἀπ' τους δυο, ποιός ἀπὸ τέτοιους δυο νὰ δυσαρεστηθεῖ.
Και συνεδριάζουνε τὴν νύχτα μυστικά
καὶ συζητοῦν των Λαγιδῶν τὰ οἰκογενειακά.

Ἀλλὰ ἰδοὺ οἱ πρέσβεις ἐπανάληθαν. Χαιρετοῦν.

Στὴν Ἀλεξάνδρεια ἐπιστρέφουν, λεν. Καὶ δεν ζητοῦν
χρῆσμό κανένα. Κι οἱ ἱερεῖς τ' ἀκούνε με χαρὰ
(ἐννοεῖται, που κρατοῦν τὰ δῶρα τὰ λαμπρά),
ἀλλ' εἶναι καὶ στο ἔπακρον ἀπορημένοι,
μη νιώθοντας τί ἡ ἐξαφνικὴ ἀδιαφορία αὐτὴ σημαίνει.

Γιὰτί ἀγνοοῦν που χθες στους πρέσβεις ἦλθαν νέα βαριά.

Στὴν Ρώμη δόθηκε ὁ χρῆσμός· ἐγίν' ἐκεῖ ἡ μοιρασιά.

Σε αὐτὴ τὴν Ἀλεξάνδρεια των Πτολεμαίων παντρεύονται ορατές μνήμες μίας παλιᾶς δόξας με τὴ
βαριά σκιά τῆς ξενοκρατίας — ἡ Βρετανικὴ Αυτοκρατορία εἶχε στὴν Αἴγυπτο τοῦ Καβάφη τὸν ρόλο
που ἔπαιζε ἡ Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία στα τελευταία χρόνια των Πτολεμαίων.

Στα ποιήματα αὐτὰ διακρίνουμε τὴν κριτικὴ τοῦ Καβάφη στὴ θεατρικὴ συμπεριφορὰ. Ἡ
θεατρικότητα εἶναι τὸ βασικὸ θέμα στὴ «Δυσαρέσκεια τοῦ Σελευκίδου», που παρουσιάζει τὸν
Δημήτριο Α' τῆς Συρίας νὰ προσφέρει ρούχα, συνοδοὺς καὶ ἄλογα στὸν Πτολεμαῖο Στ',

«γιὰ νὰ παρουσιασθεῖ στὴν Ρώμη καθὼς πρέπει,
σὰν Ἀλεξανδρινὸς Γραικὸς μονάρχης.

Ἄλλ' ὁ Λαγίδης, ποὺ ἤλθε γιὰ τὴν ἐπαιτεία,
ἤξερε τὴν δουλειὰ του καὶ τ' ἀρνήθηκε ὄλα·
διόλου δὲν τοῦ χρειάζονταν αὐτές ἢ πολυτέλειες.

Παληγοντυμένος, ταπεινὸς μπῆκε στὴν Ρώμη,
καὶ κόνεψε σ' ἑνὸς μικροῦ τεχνίτου σπίτι.

Κ' ἔπειτα παρουσιάσθηκε σὰν κακομοίρης
καὶ σὰν πτωχάθρωπος στὴν Σύγκλητο,
ἔτσι μὲ πιὸ ἀποτέλεσμα νὰ ζητιανέψει».

Τα ποιήματα της τρίτης μεγάλης ομάδας τοποθετούνται στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας. Είναι κυρίως επιτύμβια για όμορφους νέους, τον 25χρονο Ευρίωνα, τον Ιασή – «τῆς μεγάλης ταύτης πόλεως | ὁ ἔφηβος ὁ φημισμένος γιὰ ἔμορφιά» – που ἐφθειραν κι εσκότωσαν οι καταχρήσεις, τον «Λάνη, υἱὸ τοῦ Ραμετίχου, Ἀλεξανδρέα», ομορφότερο κι ἀπὸ τον Υάκινθο, τον 23χρονο Μαρύλο, που τον θρηνεῖ στην Κυρήνη ο Κίμων. Εἶναι ἀκόμα το ποίημα γιὰ τον Εβραῖο Ιάνθη που θα ἠθέλε να μείνει των ιερῶν Εβραίων ο υἱός, ἀλλὰ »ὁ ἡδονισμὸς κ' ἡ Τέχνη τῆς Ἀλεξάνδρειας | ἀφοσιωμένο τους παιδὶ τὸν εἶχαν».

Τέλος, ἡ τέταρτη και μεγαλύτερη ομάδα εἶναι τα ποιήματα γιὰ την ὕστερη Αρχαιότητα, ἀπὸ τα πρῶτα βήματα του χριστιανισμοῦ τον 3ο αἰ. ως τα τελευταία χρόνια πριν ἀπὸ την αραβικὴ κατάκτηση. Ἡ ὕστατη χρονολογία εἶναι το 655 μ.Χ., στο ποίημα γιὰ τον Αλεξανδρέα Αιμιλιανὸ Μονάη που πέθανε 27χρονος στη Σικελία, 14 χρόνια μετὰ την κατάκτηση τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀπὸ τους Ἄραβες. Εἶναι κι αὐτὰ ποιήματα που μιλοῦν γιὰ τον πρόωρο θάνατο ὁμορφων νέων, του Αμμόνη, του Λεύκιου, του 23χρονου Κλείτου, του Μύρη, που ο χριστιανισμὸς ἀποξενώνει ἀπὸ τους φίλους του, του 28χρονου Κλέωνα που ἀπόλαυσε τα λαμπρὰ σπίτια, τους κήπους, τ' ἄλογα, τ' ἀμάξια, διαμαντικά και μετάξια, γιὰ να τα ἀποκηρύξει και να πεθάνει χριστιανός, με το ὄνομα Ἰγνάτιος. Εἶναι ποιήματα που μιλοῦν γιὰ ἀνθρώπινες σχέσεις που ἡ σύγκρουση των θρησκείων ἔχει ραγίσει. Στο *Ιερεὺς του Σεραπίου* στην ἀρχὴ ἀκούμε τα λόγια ἐνὸς γιου.

Τον γέροντα καλὸν πατέρα μου,
τον ἀγαπώντα με το ἴδιο πάντα·
τον γέροντα καλὸν πατέρα μου θρηνώ
που πέθανε προχθές, ὀλίγο πριν χαράξει.

Κι ὅμως αὐτὴ ἡ φυσιολογικὴ ἀγάπη γίνεται ὁμολογία ἐνοχῆς ὅταν ο χριστιανὸς νέος ἀπευθύνεται στον Ἰησοῦ ζητώντας συγχώρεση γιὰ την ἀγάπη γιὰ τον ἀλλόθρησκο πατέρα του:

«Κι ὅσους σε ἀρνοῦνται
τους ἀποστρέφομαι. — Ἀλλὰ τώρα θρηνώ·
οδύρομαι, Χριστέ, γιὰ τον πατέρα μου
μόλο που ἦτανε — φρικτὸν εἰπεῖν —
στο επικατάρατον Σεράπιον ἱερεὺς».

Κυρίως σε αὐτὰ τα ποιήματα τῆς Ἀλεξάνδρειας τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἡ πόλη εἶναι το λαμπρὸ σκηνικὸ που κάνει ἐντονότερη την ἀντίθεση πρὸς τις σκοτεινὲς γωνιὲς τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Στο ποίημα «Ἀπὸ τὴν σχολὴν τοῦ περιωνύμου φιλοσόφου», ο Καβάφης περιγράφει τον καιροσκοπισμὸ ἐνὸς Αλεξανδρέα καλῆς οἰκογένειας· ἀφοῦ βαρέθηκε τὴ φιλοσοφία του Αμμωνίου Σακκά – γιὰ αὐτὸ δεν μπορούμε να τον ἀδικήσουμε –

«Κατόπι μπήκε στα πολιτικά.
Μὰ τὰ παραίτησεν. Ἦταν ὁ Ἐπαρχος μωρός·
κ' οἱ πέριξ του ξόανα ἐπίσημα καὶ σοβαροφανῆ·
τρισβάρβαρα τὰ ἑλληνικά των, οἱ ἄθλιοι».

Δεν γίνεται χριστιανός, γιὰ να μὴ χάσει «τὰ λίαν γενναῖα δοσίματα» των ἐθνικῶν γονιῶν του, και χάρη στην ομορφιά του γίνεται με ἐπιτυχία «ὁ θαμῶν | τῶν διεφθαρμένων οἴκων τῆς Ἀλεξανδρείας, | κάθε κρυφοῦ καταγωγίου κραιπάλης».

«Τουλάχιστον γιὰ δέκα χρόνια ἀκόμη
ἡ καλλονὴ του θα διαρκούσεν. Ἐπειτα
—ίσως ἐκ νέου στον Σακκά να πῆγαινε.
Κι ἀν ἐν τῷ μεταξύ ἀπέθνησκεν ο γέρος,

πήγαινε σ' άλλου φιλοσόφου ή σοφιστού·
 πάντοτε βρίσκεται κατάλληλος κανείς.
 Ή τέλος, δυνατόν και στα πολιτικά
 να επέστρεφεν — αξιεπαίνως ενθυμούμενος
 τες οικογενειακές του παραδόσεις,
 το χρέος προς την πατρίδα, κι άλλα ηχηρά παρόμοια».

Η αρχαία Αίγυπτος στην καβαφική ποίηση μας φέρνει αντιμέτωπους με ένα παράδοξο. Αν και ο Καβάφης έγραφε σε μια εποχή που τον αρχαιολογικό κόσμο συντάραζαν οι ανακαλύψεις αιγυπτιακών αρχαιοτήτων – ο τάφος του Τουτανχαμών ανακαλύφθηκε το 1922 σε μια περίοδο πολύ δημιουργική για το έργο του—, αν και η ιστορία της φαραωνικής Αιγύπτου ήταν γνωστή, αν και ο ποιητής αναφέρεται στα ιερά γράμματα των Θηβών, ο λαμπρός πολιτισμός των φαραών τον αφήνει αδιάφορο. Δεν τον ενδιαφέρει η Αίγυπτος των ζωόμορφων θεών και των γονατιστών γραφέων, των υπερφυσικού μεγέθους αγαλμάτων, των πυραμίδων και των μασταμπάδων. Η αρχαία Αίγυπτος του Καβάφη είναι μονάχα η Αλεξάνδρεια, το μόνο πραγματικά αστικό κέντρο της Αιγύπτου, κοσμοπολίτικο σημείο συνάντησης πολιτισμών, μια πόλη για την οποία αισθάνεται υπερηφάνεια και αγάπη, ακόμα κι όταν αντιμετωπίζει τους κατοίκους της τότε τότε με ειρωνεία.

Οι αναφορές στην πόλη δείχνουν περηφάνεια για την πολιτιστική σημασία της, αγάπη, αλλά μια αγάπη που αφήνει πόνο και πίκρα. Αυτή λοιπόν η αρχαία Αλεξάνδρεια είναι ένα τοπίο στο οποίο μπορεί να περιγράψει συμπεριφορές και συναισθήματα. Αυτό που τον θέλγει στην Αλεξάνδρεια, αλλά και στις άλλες αρχαίες πόλεις που προσφέρουν το σκηνικό στα ποιήματά του, στην Αντιόχεια και τη Σιδώνα, είναι η πολυπολιτισμικότητα, η ζωή σε μια πόλη που σε προκαλεί να διαβείς σύνορα: τα σύνορα της γλώσσας, του πολιτισμού, της θρησκείας, της κοινωνικής τάξης, και φυσικά, αφού μιλάμε για τον Καβάφη, και τα σύνορα του κοινωνικά αποδεκτού ερωτισμού.

Η αρχαία Αλεξάνδρεια είναι λιμάνι και κόμβος επικοινωνίας, η κατεξοχήν πόλη του ακατάπαυστου πηγαϊνέλα, η πόλη που καταργεί τα σύνορα. Πολλοί είναι στου Καβάφη τα ποιήματα εκείνοι που την επισκέπτονται για όσα έχει να προσφέρει, γιατί τους ελκύει η φήμη, η λάμψη και ο πολιτισμός: ο ρωμαίος στρατηγός Μάρκος Αντώνιος, ο Σύρος σπουδαστής Μυρτίας, ο ηγεμών από τη Δυτική Λιβύη, κάποιος σοφιστής. Λιγότεροι είναι εκείνοι που με βαριά καρδιά την εγκαταλείπουν, μετά από κάποια ομολογημένη ή ανομολόγητη αποτυχία. Στο *Μέσα στα καπηλειά* (1926) βρίσκουμε μια τέτοια ομολογία φυγής μετά από ερωτική προδοσία.

Μέσα στα καπηλειά και τα χαμαιτυπεία
 της Βηρυτού κυλιέμαι. Δεν ήθελα να μένω
 στην Αλεξάνδρεια εγώ. Μ' άφισεν ο Ταμίδης·
 κ' επήγε με του Επάρχου τον υιό για ν' αποκτήσει
 μια έπαυλι στον Νείλο, ένα μέγαρον στην πόλιν.
 Δεν έκανε να μένω στην Αλεξάνδρεια εγώ.

Την αγάπη του για την πόλη του ο Καβάφης δεν την κρύβει, όσο κι αν απεχθάνεται την αλαζονεία των βασιλιάδων και τις συνομοσίες των αυλικών. Στη *Δόξα των Πτολεμαίων* υμνεί τη σημασία της αρχαίας Αλεξάνδρειας για τον πολιτισμό, ειρωνευόμενος ταυτόχρονα τον αλαζόνα βασιλιά που επαίρεται για τη δύναμή του και συγκρίνει την φιληδονία των Σελευκιδών με την πολιτιστική αίγλη της Αλεξάνδρειας, την πραγματική της δύναμη:

«Εἴμ' ὁ Λαγίδης, βασιλεύς. Ὁ κάτοχος τελείως
 (μὲ τὴν ἰσχύ μου καὶ τὸν πλοῦτο μου) τῆς ἡδονῆς.

Ἡ Μακεδὼν ἢ βάρβαρος δὲν βρίσκεται κανείς

ἴσος μου, ἢ νὰ μὲ πλησιάζει κἀν. Εἶναι γελοῖος
ὁ Σελευκίδης μὲ τὴν ἀγοραία του τρυφή.

Ἄν ὅμως σεῖς ἄλλα ζητεῖτε, ἰδοὺ κι αὐτὰ σαφῆ.

Ἡ πόλις ἢ διδάσκαλος, ἢ πανελλήνια κορυφή,
εἰς κάθε λόγο, εἰς κάθε τέχνη ἢ πιὸ σοφῆ».

Ἡ αρχαία Αλεξάνδρεια εἶναι για τον Καβάφη κέντρο του ελλητισμού γιατί εἶναι κέντρο της ελληνικῆς γλώσσας.

Ὅπως γράφει στο 200 π.Χ.

Εμεῖς· οἱ Αλεξανδρεῖς, οἱ Αντιοχεῖς,
οἱ Σελευκεῖς, κ' οἱ πολυάριθμοι
ἐπίλοιποι Ἕλληνες Αἰγύπτου καὶ Συρίας,
κ' οἱ ἐν Μηδία, κ' οἱ ἐν Περσίδι, κι ὅσοι ἄλλοι.

Με τες ἐκτεταμένες ἐπικράτειες,
μὲ τὴν ποικίλη δράσι τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν.

Καὶ τὴν Κοινήν Ἑλληνική Λαλιά
ὡς μέσα στὴν Βακτριανή τὴν πῆγαμεν, ὡς τοὺς Ἰνδοὺς.

Κι ὅσοι αὐτὴ τὴν Κοινή ἑλληνική λαλιά δὲν τὴν κατέχουν – «τρισβάρβαρα τὰ ἑλληνικά τῶν, οἱ ἄθλιοι» – γίνονται τὸ θέμα εἰρωνικῶν παρατηρήσεων ἀπὸ τοὺς ἀφηγητές. Ἐνας λόγιος στο *Ἐπάνοδος ἀπὸ τὴν Ελλάδα* καγχάζει λόγου χάριν για ἐκείνους τοὺς ἐπιφανειακά ἐξελληνισμένους μικροβασιλεῖς

που κάτω ἀπ' τὸ ἐξωτερικό τους τὸ ἐπιδεικτικά
ελληνοποιημένο, καὶ (τι λόγος!) μακεδονικό,
καμιὰ Αραβία ξεμουτίζει κάθε τόσο
καμιὰ Μηδία που δὲν περιμαζεύεται,

Στὴ *Μεγάλη εορτὴ τοῦ Σωσιβίου (1917)*, ἀντιπαραθέτει τὶς ραδιουργίες τοῦ πολύβοου ἀνακτόρου
μὲ ἓνα γαλήνιο δειλινό στὴν ἀγαπημένη του πόλη.

Ὡραῖον ἦτο τὸ ἀπόγευμά μου, λίαν
ωραῖον. Τὴν Αλεξανδρινή θάλασσαν ἠδέως λείαν
αγγίζει ἐλαφρότατα, θωπεύει ἡ κώπη.

Χρειάζεται μιὰ τέτοια ἀνάπαυσις· εἶναι βαρεῖς οἱ κόποι.

Νὰ βλέπουμε κι ἀθῶα κάποτε τὰ πράγματα, καὶ ἡπια.

Βράδυσαν ὅμως, δυστυχῶς. Νά, καὶ τὸν οἶνον ὅλον ἡπια,
δὲν ἔμεινε μες στὴν φιάλη μου μιὰ στάλα.

Εἶν' ἡ ὥρα νὰ στραφούμεν, οἰμοί!, στ' ἄλλα.

....

Στὲς ραδιουργίες μας πρέπει νὰ πᾶμε πάλι –
νὰ ξαναπιᾶσουμε τὴν ἀνιαρὰ πολιτικὴ μας πάλῃ».

Ἢδῃ τὸ πρῶτο ἀλεξανδρινὸ ποίημα, τὸ «Ἀπολείπειν ὁ θεὸς Ἀντώνιον» τοῦ 1910 μας μεταφέρει σε μιὰ ὀμορφὴ ἀλεξανδρινὴ νύκτα που ὁ Μάρκος Ἀντώνιος ἀκούει τὸν ἀόρατο θίασο «να περνά | μὲ μουσικὲς ἐξαίσιες, με φωνές». Ὁ ποιητὴς καλεῖ τὸν νικημένο στρατηγὸ που σε λίγο θα θέσει σε τέλος τὴ ζωὴ του:

«Σὰν ἔτοιμος ἀπὸ καιρό, σὰ θαρραλέος,
σὰν ποὺ ταιριάζει σε ποὺ ἀξιώθηκες μιὰ τέτοια πόλι,
πλησίασε σταθερὰ πρὸς τὸ παράθυρο,

κι άκουσε με συγκίνηση, άλλ' όχι
 με τών δειλών τὰ παρακάλια και παράπονα,
 ώς τελευταία απόλαυσι τούς ήχους,
 τὰ έξαίσια όργανα τοϋ μουσικοϋ θιάσου,
 κι άποχαιρέτα την, τήν Άλεξάνδρεια που χάνεις».

Εδώ συναντούμε ένα σταθερό μοτίβο και των ερωτικών και των ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη:
 η απόλαυση είναι πρόσκαιρη, η ομορφιά φευγαλέα, η ποίηση που τις κρατά στη μνήμη είναι ένα
 επιτύμβιο στιγμών χαμένων για πάντα. Λίγο αργότερα, το 1912, περιγράφει στους «Άλεξανδρινούς
 βασιλείς» τη λαμπρή τελετή στην οποία τα παιδιά της Κλεοπάτρας ανακηρύσσονται βασιλείς:

Άλλά ή μέρα ήτανε ζεστή και ποιητική,
 ό ούρανός ένα γαλάζιο άνοιχτό,
 τό Άλεξανδρινό Γυμνάσιο ένα
 θριαμβικό κατόρθωμα τής τέχνης,
 τών αύλικών ή πολυτέλεια έκτακτη,
 ό Καισαρίων όλο χάρις κ' έμορφιά
 (τής Κλεοπάτρας υιός, αίμα τών Λαγιδών).

Άλλά, όπως σταθερά συμβαίνει στην ποίηση του Καβάφη, οι τελευταίοι στίχοι του ποιήματος δεν
 επιτρέπουν στη λάμψη και την ομορφιά να θολώσουν το βλέμμα ώστε να μη διακρίνουμε το
 πρόσκαιρο, απατηλό και εύθραυστο:

κ' οι Άλεξανδρινοί έτρεχαν πιά στην έορτή, ...
 μ' όλο πού βέβαια ήξευραν τί άξιζαν αυτά,
 τί κούφια λόγια ήσανε αυτές ή βασιλείες.

Τα ποιήματα για την αρχαία Άλεξάνδρεια έχουν διττή σημασία για την κατανόηση της καβαφικής
 ποίησης. Από τη μια πλευρά μας επιτρέπουν να δούμε την ιστορική σκέψη του Καβάφη, από την
 άλλη να διακρίνουμε τη συνάφεια ερωτικής και ιστορικής ποίησης.

Ο Καβάφης επιδεικνύει απaráμιλλη ικανότητα στο να κατανοεί ουσιώδη χαρακτηριστικά των
 ιστορικών περιόδων που πραγματεύεται. Επισημαίνει τη θεατρική συμπεριφορά πολιτικών
 προσώπων, την πολυπολιτισμικότητα και τον επαναπροσδιορισμό ταυτοτήτων, τα ασαφή σύνορα
 των θρησκευών στην ύστερη αρχαιότητα, την απροσδιόριστη προσδοκία μιας αλλαγής στην κρίση
 της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Και σε αυτές του προσεγγίσεις είναι έναν αιώνα πιο μπροστά από
 τους επαγγελματίες ιστορικούς της εποχής του, όταν κανένας ιστορικός δεν ασχολείτο με θέματα
 όπως η ταυτότητα, η μνήμη, η θεατρική συμπεριφορά και το συναίσθημα. Ο Καβάφης ήταν ο
 πρώτος διανοούμενος, όχι απλώς ποιητής, που κατανόησε την αναλογία ανάμεσα στον ελληνιστικό
 και τον σύγχρονο κόσμο.

Όπως ο καλός ιστορικός αγωνίζεται να δημιουργήσει ένα διάλογο ανάμεσα στις αναζητήσεις της
 δικής του εποχής και τα ιστορικά θέματα που εξετάζει, έτσι και ο Καβάφης όταν μας μεταφέρει στην
 απόμακρη αρχαιότητα μας δημιουργεί στην αρχή ένα αίσθημα ασφαλούς απόστασης από το
 φαινόμενο στο οποίο κατευθύνει μια καυστική παρατήρηση, για να κατανοήσουμε σε λίγο πως ο
 στόχος της καυστικής παρατήρησης δεν είναι κάτι μακρινό, αλλά ένας τρόπος συμπεριφοράς από
 τον χώρο της δικής μας εμπειρίας. Ο *Ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης*, είναι αναγνωρίσιμος ως
 χαρακτήρας.

Άρεσε γενικώς στην Άλεξάνδρεια,
 τες δέκα μέρες που διέμεινεν αυτού,
 ο ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης

Αριστομένης, υιός του Μενελάου.
 Ως τ' όνομά του, κι η περιβολή, κοσμίως, ελληνική.
 Δέχονταν ευχαρίστως τες τιμές, αλλά
 δεν τες επιζητούσεν· ήταν μετριόφρων.
 Αγόραζε βιβλία ελληνικά,
 ιδίως ιστορικά και φιλοσοφικά.
 Προπάντων δε άνθρωπος λιγομίλητος.
 Θα 'ταν βαθύς στες σκέψεις, διεδίκετο,
 κι οι τέτοιοι το 'χουν φυσικό να μη μιλούν πολλά.
 Μήτε βαθύς στες σκέψεις ήταν, μήτε τίποτε.
 Ένας τυχαίος, αστείος άνθρωπος.
 Πήρε όνομα ελληνικό, ντύθηκε σαν τους Έλληνες,
 έμαθ' επάνω, κάτω σαν τους Έλληνες να φέρεται·
 κ' έτρεμεν η ψυχή του μη τυχόν
 χαλάσει την καλούτσικην εντύπωσι
 μιλώντας με βαρβαρισμούς δεινούς τα ελληνικά,
 κ' οι Αλεξανδρινοί τον πάρουν στο ψιλό,
 ως είναι το συνήθειο τους, οι απαίσιοι.

Εδώ ο Καβάφης είναι σαν να περιγράφει πολιτικούς στον χώρο της δικής μας εμπειρίας.
 Πώς εξηγείται αυτή η ιστορική ευαισθησία; Ο Καβάφης δεν μελετούσε απλώς την ιστορία μέσα από
 τις πρωτογενείς πηγές αλλά χρησιμοποιούσε τις πηγές ως πύλες προς έναν άλλο κόσμο και έμπαινε
 κυριολεκτικά στο πετσί των ανθρώπων των μακρινών εποχών. Όταν κοιτάζει τη συμπεριφορά
 ανθρώπων στον κόσμο της θρησκευτικής πολυπλοκότητας της ύστερης αρχαιότητας, αναδεικνύει
 αυτό που οι σύγχρονες πηγές δείχνουν: τη συνεχή συναναστροφή ανθρώπων πριν ο θρησκευτικός
 φανατισμός τους αποξενώσει τελείως. Ας δούμε το ποίημα «Μύρης, Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ.». Ο
 αφηγητής είναι ένας εθνικός νέος που τρέχει στο σπίτι του Μύρη, μόλις φθάνει η είδηση για το
 θάνατό του. Καθώς αναπολεί τα ξενύχτια και τις ηδονικές βραδιές, καθώς η μνήμη συνδέεται με τον
 πόθο και το πάθος, συνειδητοποιεί αίφνης με τρόπο το αβυσσαλέο χάσμα της θρησκείας.

Οι Χριστιανοί ιερείς μεγαλοφώνως
 για την ψυχή του νέου δέονταν.—
 Παρατηρούσα με πόση επιμέλεια,
 και με τι προσοχήν εντατική
 στους τύπους της θρησκείας τους, ετοιμάζονταν
 όλα για την χριστιανική κηδεία.
 Κ' εξαίφνης με κυρίευσε μια αλλόκοτη
 εντύπωσις. Αόριστα, αισθάνομουν
 σαν νάφευγεν από κοντά μου ο Μύρης·
 αισθάνομουν που ενώθη, Χριστιανός,
 με τους δικούς του, και που γένομουν
 ξένος εγώ, ξένος πολύ· ένοιωθα κίόλα
 μια αμφιβολία να με σιμώνει: μήπως κι είχα γελασθεί
 από το πάθος μου, και πάντα τού ήμουν ξένος.—
 Πετάχθηκα έξω απ' το φρικτό τους σπίτι,
 έφυγα γρήγορα πριν αρπαχθεί, πριν αλλοιωθεί

απ' την χριστιανοσύνη τους η θύμηση του Μύρη.

Κανένας μελετητής των θρησκευτικών αντιθέσεων στην ύστερη αρχαιότητα δεν έχει κατορθώσει να αποδώσει σε ελάχιστες αράδες, τόσο ανάγλυφα, την ένταση μιας εποχής.

Ο Καβάφης το πετυχαίνει επειδή η ιστορική του ποίηση στηρίζεται στην άμεση μελέτη των πηγών: γραμματειακών πηγών, επιγραφών και νομισμάτων. Γράφει αποκαλυπτικά στον «Καισαρίωνα»:

*Έν μέρει για νὰ ἔξακριβώσω μιὰ ἐποχή,
ἐν μέρει καὶ τὴν ὥρα νὰ περάσω,
τὴν νύχτα χθὲς πῆρα μιὰ συλλογὴ
ἐπιγραφῶν τῶν Πτολεμαίων νὰ διαβάσω.*

Ποιος διαβάζει σήμερα επιγραφές για να περάσει την ώρα του. Και ποιο ήταν το βιβλίο που κράτησε στα χέρια του ο Καβάφης εκείνη τη νύχτα; Το 1914 υπήρχε μια μόνο συλλογή πτολεμαϊκών επιγραφών: ένα παράρτημα στο εγχειρίδιο του Max Lebrecht Strack, *Die Dynastie der Ptolemäer* του 1897. Είναι και το μόνο βιβλίο εκείνης της εποχής που παραθέτει επιγραφή για τον Καισαρίωνα, τον γιό της Κλεοπάτρας. Ένα άλλο παράδειγμα. Μόλις ένα χρόνο μετά την πρώτη έκδοση των παπυρικών αποσπασμάτων με τους μιμιάμβους του ποιητή Ηρώδα από τον Frederic Kenyon, ο τριαντάχρονος Καβάφης, είχε ήδη συνθέσει ένα ευφυέστατο ποίημα για τις περιπέτειες αυτών των έργων, τους «Μιμιάμβους του Ηρώδα».

*Ἐπὶ αἰώνας μένοντες κρυμμένοι
ἐντὸς τοῦ σκότους Αἴγυπτίας γῆς
μέσω τοιαύτης ἀπελπιστικῆς σιγῆς
ἔπληττον οἱ μιμιάμβ' οἱ χαριτωμένοι·
ἀλλὰ ἐπέρασαν ἐκεῖν' οἱ χρόνοι,
ἔφθασαν ἀπὸ τὸν Βορρᾶ σοφοὶ
ἄνδρες, καὶ τῶν ἰάμβων ἔπαυσ' ἡ ταφή
κ' ἡ λήθη. Οἱ εὐτράπελοί των τόνοι
μᾶς ἐπανέφεραν τὰς εὐθυμίας
ἐλληνικῶν ὁδῶν καὶ ἀγορῶν·
κ' ἐμβαίνομεν μαζὺ των εἰς τὸν ζωηρόν
βίον μιᾶς περιέργου κοινωνίας.*

Τα αρχαία κείμενα είναι μια γέφυρα· ἐμβαίνομεν μαζὺ των εἰς τὸν ζωηρόν βίον μιᾶς περιέργου κοινωνίας, γράφει. Με τη γέφυρα αυτή ο Καβάφης βρίσκεται στους δρόμους και τις αγορές και αφουγκράζεται τους ήχους τους. Εύστοχα, αν και με κριτική διάθεση, ο Κωστής Παλαμάς χαρακτήριζε το 1926 σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Οθόνη* τα ποιήματά του «ρεπορτάζ από τους αιώνες». Η ποίησή του είναι κατά κάποιον τρόπο μια λογοτεχνική μηχανή του χρόνου που μας μεταφέρει στην αρχαιότητα. Είναι μια ποίηση με ισχυρά στοιχεία προφορικότητας, μια ποίηση που μας δημιουργεί εικόνες – δηλαδή έχει το κατ' εξοχήν ελληνιστικό λογοτεχνικό στοιχείο της ενάργειας –, μια ποίηση που μας καλεί να ακούσουμε, να δούμε, να μυρίσουμε, να γευτούμε και να αγγίξουμε. Η αρχαιότητά του Καβάφη έχει ανθρώπινο πρόσωπο, πάθη και αισθήματα.

Υπάρχουν δύο εξηγήσεις για το ενδιαφέρον του Καβάφη για την Αλεξάνδρεια από τα χρόνια των Πτολεμαίων ως την αραβική κατάκτηση, η μια απλή, η άλλη πιο σύνθετη. Η απλή εξήγηση είναι ότι ο Καβάφης έζησε σε μια ελληνιστική πόλη. Περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη πόλη της Μεσογείου της εποχής του, η Αλεξάνδρεια συνέχιζε να ενσαρκώνει ουσιώδη χαρακτηριστικά της ελληνιστικής εποχής: πρόσφερε τη συνύπαρξη γλωσσών, πολιτισμών και θρησκειών, μια συνύπαρξη ειρηνική, αλλά όχι απόλυτα απαλλαγμένη από εντάσεις· συνδύαζε το κοσμοπολιτικό πρόσωπο με ένα γηγενές

υπόστρωμα, την πολιτιστική ανάπτυξη με ταπεινές πολιτικές ίντριγκες· η ελληνική γλώσσα ομιλείτο έξω από τον γεωγραφικό πυρήνα του ελληνισμού· στην Αλεξάνδρεια παντρεύονταν ορατές μνήμες μιας παλιάς δόξας με τη βαρειά σκιά της παρακμής.

Η πιο πολύπλοκη εξήγηση είναι η σαγήνη που ασκούσαν στον Καβάφη περιθωριακά ή περιθωριοποιημένα θέματα. Ο Καβάφης δεν γράφει για την Κλεοπάτρα, αλλά για τον γιο της Καισαρίωνα, έναν βασιλιά που δεν βασιλέψε ποτέ. Αφιερώνει δύο ποιήματα στον Ρωμαίο που πρόδωσε τη Ρώμη, τον Μάρκο Αντώνιο, κανένα στον Αδριανό. Ενώ οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί πραγματεύονταν τις συνέπειες της ναυμαχίας του Ακτίου και της αυτοκτονίας του Αντωνίου, ο Καβάφης στρέφει την προσοχή του στο ποίημα «Το Τέλος του Αντωνίου», στο μοιρολόι για τον Μάρκο Αντώνιο, γιατί αυτό του δίνει αφορμή για να δείξει την ώσμωση, αλλά και τη σύγκρουση πολιτισμών και τρόπων σκέψης. Καθώς τον ρωμαίο στρατηγό

... τον θρηνούσαν,

με ανατολίτικες χειρονομίες η κερά,

κ' η δούλες με τα ελληνικά τα θαρβαρίζοντα,

ένας ρωμαίος στρατιώτης συνειδητοποιεί σ' αυτό τον ξένο τόπο, αντιμέτωπος με την οριακή στιγμή του θανάτου και με τον τελετουργικό θρήνο τη ρωμαϊκή του ταυτότητα:

η υπερηφάνεια μες στην ψυχή του

σηκώθηκεν, αηδίασε το ιταλικό του αίμα,

και τον εφάνηκαν ξένα κι αδιάφορα

αυτά που ως τότε λάτρευε τυφλά -

όλ' η παράφορη Αλεξανδρινή ζωή του.

Κανένας ιστορικός δεν ενδιαφέρθηκε για την πολιτιστική ταυτότητα στην αρχαιότητα ως τα τέλη του 20ού αιώνα.

Η σημασία της γλώσσας —της κοινής ελληνικής λαλιάς— ως το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό της ταυτότητας έχει πρωτεύουσα θέση στον Καβάφη. Στην αλεξανδρινή χοάνη των πολιτισμών η ελληνική γλώσσα μπορεί για τον Καβάφη να εκφράσει συναισθήματα ανθρώπων κάθε προέλευσης, που μπορούν να κρατήσουν κάτι από την χωριστή τους παράδοση. Στο ποίημα «Για τον Αμμώνη, που πέθανε 29 ετών, στα 610», ο αφηγητής καλεί τον Αιγύπτιο ποιητή Ραφαήλ να γράψει το επιτύμβιο.

Ραφαήλ, ολίγους στίχους σε ζητούν

για επιτύμβιον του ποιητού Αμμώνη να συνθέσεις.

...

Πάντοτε ωραία και μουσικά τα ελληνικά σου είναι.

Όμως την μαστοριά σου όληνα τη θέμε τώρα.

Σε ξένη γλώσσα η λύπη μας κ' η αγάπη μας περνούν.

Το αιγυπτιακό σου αίσθημα χύσε στην ξένη γλώσσα.

Εδώ ο Καβάφης θίγει ένα θεμελιώδες ζήτημα της ιστορίας του συναισθήματος: πως συναισθήματα μπορούν να εκφραστούν σε ξένη γλώσσα· πώς η ποίηση του Ραφαήλ θα παντρέψει το αιγυπτιακό και το ελληνικό, ελληνική γλώσσα και γηγενές πάθος. Πολύ πριν από τους σύγχρονους ερευνητές του ύστερου 20ου αι. κατανοεί ότι το συναίσθημα είναι πολιτιστικό δημιούργημα.

Στο «Επάνοδος από την Ελλάδα», ένας ελληνομαθής φιλόσοφος από την ελληνική Ανατολή περήφανα αποδέχεται τις ρίζες του που τον κάνουν να έχει διακριτό τρόπο συναισθηματικής έκφρασης:

Ας την παραδεχθούμε την αλήθεια πια·

είμεθα Έλληνες κ' εμείς — τι άλλο είμεθα; —

αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις της Ασίας,
 αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις
 που κάποτε ξενίζουν τον Ελληνισμό. ...
 Το αίμα της Συρίας και της Αιγύπτου
 που ρέει μες στες φλέβες μας να μη ντραπούμε,
 να το τιμήσουμε και να το καυχηθούμε.

Ο Καβάφης κατανοεί ότι την ταυτότητα δεν την δημιουργεί το αίμα, αλλά ο πολιτισμός: Το «είμεθα Έλληνες κ' εμείς — τι άλλο είμεθα; —» ως το θυμηθούν όσοι αντιμετωπίζουν το μεταναστευτικό κύμα στην Ελλάδα είτε με τον δεξιό ελληναρισμό που οδηγεί στη γκετοποίηση είτε με την αριστερή ιδεοληψία που πολιτογραφεί χωρίς να φροντίζει για την ελληνική παιδεία των νέων πολιτών.

Με αυτό του το ενδιαφέρον για την ταυτότητα και ιστορία του συναισθήματος ο Καβάφης είναι έναν αιώνα πιο μπροστά από τους ιστορικούς της εποχής του.

Λίγα ποιήματα για την ελληνιστική ιστορία αποδίδουν την ατμόσφαιρα του ελληνιστικού κόσμου όπως το κάνει η περιγραφή μιας γιορτινής μέρας στους «Αλεξανδρινούς Βασιλείς», όταν τα παιδιά της Κλεοπάτρας ανακηρύσσονται με βαρύγδουπα ονόματα βασιλείς, λίγο πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, σε μια λαμπρή αλλά κενή νοήματος γιορτή.

Ὁ Καισαρίων στέκονταν πιά ἔμπροστά,
 ντυμένος σέ μετάξι τριανταφυλλί,
 στό στήθος του ἀνθοδέσμη ἀπό ὑακίνθους,
 ἡ ζώνη του διπλή σειρὰ σαπφείρων κι ἀμεθύστων,
 δεμένα τά ποδήματά του μ' ἄσπρες
 κορδέλλες κεντημένες μέ ροδόχροα μαργαριτάρια.
 Αὐτόν τόν εἶπαν πιότερο ἀπό τούς μικρούς,
 αὐτόν τόν εἶπαν Βασιλέα των Βασιλέων
 Οἱ Ἀλεξανδρινοί ἔνοιωθαν βέβαια
 πού ἦσαν λόγια αὐτά καί θεατρικά.
 Ἀλλά ἡ μέρα ἦτανε ζεστή καί ποιητική,
 ὁ οὐρανός ἔνα γαλάζιο ἀνοιχτό,
 τό Ἀλεξανδρινό Γυμνάσιο ἔνα
 θριαμβικό κατόρθωμα τῆς τέχνης,
 τῶν ἀυλικῶν ἡ πολυτέλεια ἔκτακτη,
 ὁ Καισαρίων ὄλο χάρις κ' ἔμορφιά
 (τῆς Κλεοπάτρας υἱός, αἷμα τῶν Λαγιδῶν).
 κ' οἱ Ἀλεξανδρινοί ἔτρεχαν πιά στήν ἑορτή,
 κ' ἐνθουσιάζονταν, κ' ἐπευφημοῦσαν
 ἑλληνικά, κ' αἰγυπτιακά, καί ποιοί ἑβραϊκά,
 γοητευμένοι μέ τ' ὠραῖο θέαμα –
 μ' ὄλο πού βέβαια ἤξευραν τί ἄξιζαν αὐτά,
 τί κούφια λόγια ἦσανε αὐτές ἡ βασιλεῖς.

Με αυτή τη ζωντανή περιγραφή του σκηνικού, που απευθύνεται στις αισθήσεις – η ζεστασιά της μέρας, η πολυχρωμία, οι φωνές – ο Καβάφης κάνει τον αναγνώστη του αυτόπτη μάρτυρα της τελετής. Κι επειδή ο αναγνώστης γνωρίζει την τραγική μοίρα του Αντώνιου, της Κλεοπάτρας και του Καισαρίωνα και πόσο βραχύβιες θα ήταν αυτές οι βασιλείες, το ποίημα αποκτά μια τραγική διάσταση. Όπως τα ερωτικά ποιήματα του Καβάφη ανακαλώντας στη μνήμη μια φευγαλέα

απόλαυση επιτείνουν τον πόνο για την απώλειά της, έτσι και το ποίημα αυτό αφήνει την πικρή γεύση της φευγαλέας και απατηλής λάμψης.

Το ποίημα έχει τραγική διάσταση και για έναν άλλο λόγο: επειδή έμμεσα προειδοποιεί τον αναγνώστη ότι και ο δικός του κόσμος επιδέχεται ανάλογες ανατροπές. Κατανοώντας ότι οι άνθρωποι μοιράζονται την ίδια μοίρα, μπορεί να νιώσει ενσυναίσθηση για τους Αλεξανδρινούς και φόβο για το δικό του μέλλον. Έλεος (ενσυναίσθηση) και φόβος είναι δύο συστατικά στοιχεία της τραγωδίας κατά τον ορισμό του Αριστοτέλη.

Στην αρχαία Αλεξάνδρεια του Καβάφη οι ταυτότητες είναι δυσδιάκριτες – και στο σημείο αυτό ο ποιητής προϊδεάζει για συμπέρασμα της σύγχρονης έρευνας. Το πέρασμα από τη μια κοινότητα στην άλλη, τη μια γλώσσα την άλλη, τη μια θρησκεία στην άλλη είναι συνεχές, αν και δεν είναι πάντοτε ανώδυνο. Στην «Αρρώστεια του Κλείτου» μια χριστιανή υπηρέτρια στην απελπισία της για να σώσει τον γιό των αφεντικών της, θα δοκιμάσει τη δύναμη της παλιάς θρησκείας και θα απευθυνθεί στο είδωλο.

*Μες στην δεινήν ανησυχία της
στον νου της έρχεται ένα είδωλο
που λάτρευε μικρή, πριν μπει αυτού, υπηρέτρια,
σε σπίτι Χριστιανών επιφανών, και χριστιανέψει.
Παίρνει κρυφά κάτι πλακούντια, και κρασί, και μέλι.
Τα πάει στο είδωλο μπροστά. Όσα θυμάται μέλη
της ικεσίας ψάλλει· άκρες, μέσες. Η κουτή
δεν νοιώθει που τον μαύρον δαίμονα λίγο τον μέλει
αν γιάνει ή αν δεν γιάνει ένας Χριστιανός.*

Με το ποίημα *Τα επικίνδυνα* ο Καβάφης φέρνει τον Μυρτιά από τη Συρία στην Αλεξάνδρεια, από τον χριστιανικό ασκητισμό στην εθνική φιληδονία, από τη μελέτη στην απόλαυση, από την εγκράτεια στο πάθος:

*Είπε ο Μυρτίας (Σύρος σπουδαστής
στην Αλεξάνδρεια· επί βασιλείας
αυγούστου Κώνσταντος και αυγούστου Κωνσταντίου·
εν μέρει εθνικός, κ' εν μέρει χριστιανίζων)·
«Δυναμωμένος με θεωρία και μελέτη,
εγώ τα πάθη μου δεν θα φοβούμαι σαν δειλός.
Το σώμα μου στες ηδονές θα δώσω,
στες απολαύσεις τες ονειρεμένες,
στες τολμηρότατες ερωτικές επιθυμίες,
στες λάγνες του αίματός μου ορμές, χωρίς
κανέναν φόβο, γιατί όταν θέλω --
και θάχω θέλησι, δυναμωμένος
ως θάμαι με θεωρία και μελέτη --
στες κρίσιμες στιγμές θα ξαναβρίσκω
το πνεύμα μου, σαν πριν, ασκητικό.»*

Η διατύπωση «εν μέρει εθνικός, κ' εν μέρει χριστιανίζων» είναι μια πετυχημένη έκφραση των ασαφών ορίων μεταξύ των θρησκειών, που διαπιστώνουμε όταν κοιτάζουμε τις επιγραφές εκείνης της εποχής.

Ο Καβάφης αγαπά την Αλεξάνδρεια, αλλά είναι κριτικός απέναντι στους Αλεξανδρινούς. Αλεξανδρινοί χαρακτήρες είναι οι διεφθαρμένοι βασιλείς, οι ραδιούργοι αυλικοί, ο πονηρός Έμπορος Άλεξανδρεύς που καμαρώνει «Επώλησ' άκριβὰ κριθάριον σαπρόν. | Αὐτὴ ἡ Ρώμη εἶναι τὸ βασιλείον | τῆς καλοπληρωμῆς· Κ' ἔφθασ' Ἀπρίλιον; | Φεύγω Ἀπρίλιον. Δὲν ἔχασα καιρόν». Οι Αλεξανδρινοί που αγαπά εκείνοι που αισθάνεται να τον συνδέει μια κοινή ταυτότητα είναι οι άνθρωποι που δίνονται στον ηδονισμό και τα πάθη, όσο κι αν το πληρώνουν. Όταν Ιασής που η καταχρήσεις τον έφθειραν, τον εσκότωσαν ζητά την επιείκεια του διαβάτη (1917), είναι και ο Καβάφης που απευθύνεται στον αλεξανδρινό παροδίτη:

αν είσαι Αλεξανδρεύς, δεν θα επικρίνεις. Ξέρεις την ορμή του βίου μας· τί θέρμην έχει· τι ηδονή υπερτάτη.

Στο *Για τον Αμμώνη* ορμηλεύει τον ποιητή.

... οι σίχοι σου έτσι να γραφούν

που νάχουν, ξέρεις, από την ζωή μας μέσα των,

που κι ο ρυθμός κ' η κάθε φράσις να δηλούν

που γι' Αλεξανδρινό γράφει Αλεξανδρινός.

Αυτό κάνει κι ο Καβάφης στα ποιήματά του για την αρχαία Αλεξάνδρεια. Γι' Αλεξανδρινούς γράφει Αλεξανδρινός.

Παραθέτοντας πληθώρα πληροφοριών δίνει στην ύπαρξή αυτών των αρχαίων Αλεξανδρινών αυθεντικότητα και κάνει τον αναγνώστη κατά κάποιο τρόπο αυτόπτη μάρτυρα της μοίρας τους, με τόσο πειστικό τρόπο που και ο ειδικευμένος ιστορικός να αναρωτιέται μήπως ο Καβάφης είχε μπροστά του κάποιο σήμερα χαμένο χειρόγραφο ή κάποια επιγραφή. Όντως ο Καβάφης είχε συχνά αφετηρία όχι μόνο γραμματειακές πηγές, αλλά και επιγραφές. Το ποίημα *Έν τῷ μηνί Ἀθύρ* περιγράφει πιστά πώς κάποιος αγωνίζεται να διαβάσει μια μισοσβυσμένη επιγραφή στην Αλεξάνδρεια της ύστερης αρχαιότητας.

<i>Μὲ δυσκολία διαβάζω</i>	<i>στήν πέτρα τὴν ἀρχαία.</i>
<i>«Κύ[ρι]ε Ἰησοῦ Χριστέ».</i>	<i>Ἔνα «Ψυ[χ]ήν» διακρίνω.</i>
<i>«Έν τῷ μηνί Ἀθύρ»</i>	<i>«Ὁ Λεύκιος[ς] ἐ[κοιμ]ήθη».</i>
<i>Στὴ μνεία τῆς ἡλικίας</i>	<i>«Ἐβί[ωσ]εν ἐτῶν»,</i>
<i>τὸ Κάππα Ζήτα δείχνει</i>	<i>ποὺ νέος ἐκοιμήθη.</i>
<i>Μὲς στὰ φθαρμένα βλέπω</i>	<i>«Αὐτό[ν]... Ἀλεξανδρέα».</i>
<i>Μετὰ ἔχει τρεῖς γραμμὲς</i>	<i>πολὺ ἀκρωτηριασμένες·</i>
<i>μὰ κάτι λέξεις βγάζω —</i>	<i>σὰν «δ[ά]κρυα ἡμῶν», «ὀδύνην»,</i>
<i>κατόπιν πάλι «δάκρυα»,</i>	<i>καὶ «[ἡμ]ῖν τοῖς [φ]ίλοις πένθος».</i>
<i>Μὲ φαίνεται ποὺ ὁ Λεύκιος</i>	<i>μεγάλως θ' ἀγαπήθη.</i>
<i>Έν τῷ μηνί Ἀθύρ</i>	<i>ὁ Λεύκιος ἐκοιμήθη.</i>

Αυτό το ποίημα είναι αποκαλυπτικό για τη σύνθεση των ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη. Αυτή η συγκεκριμένη επιγραφή δεν υπήρξε ποτέ, αλλά όλα της τα στοιχεία όχι μόνο είναι δυνατά σε μια αρχαία επιγραφή, αλλά και απαντούν μόνο ή κυρίως σε επιγραφές της Αιγύπτου. Η αναφορά σε δάκρυα είναι κοινότυπη, αλλά η λέξη *ὀδύνη* εμφανίζεται μόνο σε 27 επιγραφές, οι 15 από τις οποίες είναι χριστιανικές επιγραφές από την Αίγυπτο (στην έκφραση «ένθα ἀπέδρα ὀδύνη καὶ λύπη καὶ στεναγμός»). Η επίκληση «Κύ[ρι]ε Ἰησοῦ Χριστέ» απαντά μόνο σε επιγραφές της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, στην έκφραση «ἀνάπαυσον τὴν ψυχὴν». Η λέξη *ἐβίωσε* μαρτυρεῖται σε 180 επιτύμβιες επιγραφές, εκ των οποίων οι 132 (59%) είναι από την Αίγυπτο, τη Νουβία και την Κυρηναική. Το ίδιο ισχύει και για το *ἐκοιμήθη*. Το 62% των μαρτυριῶν είναι από την Αίγυπτο και τη Νουβία. Και φυσικά

ο Αιγυπτιακός μήνας «Ἀθύρ» εμφανίζεται σε επιγραφές της Αιγύπτου. Η επιγραφή αυτή είναι ένα συμπλήρωμα τεκμηριωμένων εκφράσεων. Δεν αποκλείεται η έμπνευση του Καβάφη να ήρθε από μια επιγραφή στη συλλογή του Alexander Yule στην Αλεξάνδρεια, που είναι η μόνη, απ' όσο μπόρεσα να δω, που συνδυάζει πολλές από αυτές τις εκφράσεις και ήταν δημοσιευμένη ήδη εκείνη την εποχή.

Lefebvre, Recueil des inscriptions grecques chretiennes d'Égypte (1907) αρ. 665: ὁ θε(ε)ὸς τῶν πν(ευμ)άτων καὶ πάσης σαρκὸς ὁ τὸν θάνατον καταργήσας καὶ τὸν Ἄδην πατήσας | καὶ ζωὴν τῷ κόσμῳ χαρίζαμε|νος ·
 ἀνάπαυσον τὴν **ψυχὴν** · τὸν δοῦ|λον σου Ἰω(άννου) ἐπάρχου Νοβάδ(ων) ἐν κόλποις | Ἀβραάμ (καὶ) Ἰσαὰκ (καὶ) Ἰακώβ, ἐν τόπῳ φω|τινῶ, ἐν τόπῳ χλώης, ἐν τόπῳ ἀναψύ|ξεως, ἐνθα ἀπέδρα **ὀδύνη** (καὶ) λύπη καὶ σ|
 τεναγμὸς | **έκοιμήθη δὲ ἐν μηνί** Χοιακ | κθ' ἀπὸ μαρτύρων ψκγ', τὰ ἔτη τῆς | ζωῆς αὐτοῦ **μη'**. Σὺ δὲ **κ** (**ύρι**)ε **Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστ)[έ]**, | πολυέλεε, ἀνάπαυσον αὐτὸν ἐν τ[ῆ] | βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν μετὰ πάντων[ν] | τῶν ἀγίων σου, ἀμήν γένοιτο, ἀμή[ν]

Σημειώνω επίσης ότι μια επιγραφή που αναφέρει έναν Λεύκιο είχε βρεθεί το 1906 στην οδό Al Naby Danyal, που συνδέει το σπίτι του Καβάφη με την υπηρεσία στην οποία εργαζόταν.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς ο Καβάφης χρησιμοποιεί αρχαίες επιγραφές για να απευθυνθεί στις αισθήσεις και τα συναισθήματα του αναγνώστη με ενάργεια είναι το ποίημα *Εὐρίωνος τάφος*.

*Εἰς τὸ περίτεχνον αὐτὸ μνημεῖον,
 ὀλόκληρον ἐκ λίθου συηνίτου,
 ποὺ τὸ σκεπάζουν τόσοι μενεξέδες, τόσοι κρίνοι,
 εἶναι θαμένος ὁ ὠραῖος Εὐρίων.
 Παιδι ἀλεξανδρινό, εἴκοσι πέντε χρόνων.
 Ἀπ' τὸν πατέρα του, γενιὰ παληὰ τῶν Μακεδόνων,
 ἀπὸ ἀλαβάρχας τῆς μητέρας του ἢ σειρά.
 Ἔκαμε μαθητὴς τοῦ Ἀριστοκλείτου στὴν φιλοσοφία,
 τοῦ Πάρου στὰ ρητορικά. Στὰς Θήβας τὰ ἱερὰ
 γράμματα σπούδασε. Τοῦ Ἀρσινοῖτου νομοῦ
 συνέγραψε ἱστορία. Αὐτὸ τουλάχιστον θὰ μείνει.
 Χάσαμεν ὅμως τὸ πιὸ τίμιο – τὴν μορφὴ του,
 ποὺ ἦτανε σὰν μιὰ ἀπολλώνια ὄπτασια.*

Η περιγραφή του τάφου, από πέτρα της Σιώνης, δηλαδή από τα ορυχεία γρανίτη του σημερινού Ασσουάν, απευθύνεται στην όραση και την αφή μας, το ίδιο κι οι μενεξέδες και οι κρίνοι, που προσθέτουν και την όσφρηση στις αισθήσεις και υπογραμμίζουν την αντίθεση ανάμεσα στον σκληρό, άφθαρτο και μνημειώδη γρανίτη και τα μαλακά, φθαρτά και μικρά άνθη. Ο βίος του Ευρίωνα είναι επιτομή των αλεξανδρινών αντιθέσεων. Από την πλευρά του πατέρα είναι γόνος των Μακεδόνων απόμαχων που βρέθηκαν στην Αλεξάνδρεια με τον Αλέξανδρο και τον Πτολεμαίο· για τους προγόνους από την πλευρά της μητέρας του δεν αναφέρεται η καταγωγή, αλλά με το αξίωμα του αλαβάρχη (ή αραβάρχη), αξιωματούχου επιφορτισμένου από τη ρωμαϊκή διοίκηση με τη συλλογή δασμών, ο Καβάφης δίνει μια νύξη στον μορφωμένο αναγνώστη του. Ο γνωστότερος αλαβάρχης

ήταν ο Τιβέριος Ιούλιος Αλέξανδρος, ο πατέρας του περίφημου Ιουδαίου φιλοσόφου Φίλωνα του Αλεξανδρέως. Στις σπουδές του ο Ευρίων συνδυάζει την ελληνική φιλοσοφία και ρητορική, με τη μελέτη των ιερογλυφικών κειμένων (των *ιερών γραμμάτων*) στις Θήβες, την ιερή πόλη του Άμμωνα – η έκφραση «ιερά γράμματα» χρησιμοποιείται στα τιμητικά ψηφίσματα ιερέων για τους Πτολεμαίους βασιλείς. Ο Καβάφης κάνει τον Ευρίωνα συγγραφέα μιας τοπικής ιστορίας· και αυτή η λεπτομέρεια είναι γνήσια, αφού γνωρίζουμε τοπικούς ιστοριογράφους σε τιμητικές και επιτύμβιες επιγραφές. Όπως παραδειγματικά ο Ευρίων εκφράζει την ανάμειξη πολιτισμών, έτσι και το ποίημα αυτό παραδειγματικά μας φέρνει αντιμέτωπους με ένα από τα κεντρικά θέματα της καβαφικής ποίησης: τον φευγαλέο χαρακτήρα της νεανικής ομορφιάς που καθώς καταλύεται από τον χρόνο αφήνει ένα αίσθημα ακατάλυτης πίκρας. Όπως το κείμενο ξεκινά με την αντίθεση ανάμεσα στο μνημείο από γρανίτη και τα χαμολούλουδα που καταφέρνουν για λίγο μόνο να το σκεπάσουν, έτσι και τελειώνει με την αντίθεση ανάμεσα σε ό,τι μένει κι ό,τι χάθηκε για πάντα: στα γραπτά (την ιστορία του Αρσινοΐτη νομού και το επιτύμβιο μνημείο) και στη σωματική ομορφιά:

Χάσαμεν όμως τὸ πιὸ τίμιο – τὴν μορφή του.

Η επιγραφή που υποτίθεται ότι εμπνέει το ποίημα δεν υπήρξε ποτέ, αν και τα επιμέρους στοιχεία της ανήκουν στον χώρο του δυνατού. Με το να δίνει στους πρωταγωνιστές των επινοημένων επιγραφών του σπάνια ονόματα (Ευρίων, Πάρος, Αριστοκλής) ή και ανύπαρκτα που ηχούν όμως ελληνικά και αιγυπτιακά (Ιασής, Αμμώνης – δηλαδή Αμμώνιος –, Μονάης – αναγραμματισμός του Αμμώνης –, Ραμέτιχος) ο Καβάφης ανασύρει αυτούς τους άνδρες το στερεότυπο και το κοινότυπο· κι αν όλοι τους έχουν κάτι κοινό, όλοι πέθαναν μεταξύ 20 και 29 χρόνων, όπως και οι στενοί του φίλοι Στέφανος Σκυλίτσης στα 19 του (1886) και ο Μικές Ράλλης στα 23 του (1889), η μοίρα τους δεν φαντάζει κοινότυπη· οι εκφράσεις της θλίψης δεν είναι στερεότυπες· η διέγερση του συναισθήματος είναι κάθε φορά μοναδική. Το αντικείμενο αυτών των ποιημάτων δεν είναι η ιστορία, αλλά τα ανθρώπινα πάθη. Για τον λόγο αυτό οι επιγραφές δεν χρειάζεται να είναι αυθεντικές και είναι επινοημένες. Η αρχαιότητα είναι απλώς ένα σκηνικό, όπου αρχαίες μορφές πρωταγωνιστούν σε ένα διαχρονικό δράμα: το δράμα της φευγαλέας αγάπης, της πρόσκαιρης ομορφιάς, της ακαταμάχητης φθοράς.

Ο Καβάφης επιστρατεύει τη φαντασία που πηγαίνει πέρα από τα τεκμήρια. Για τη χρήση της φαντασίας είτε για να καυτηριάσει καταστάσεις είτε για να εκφράσει ερωτικές επιθυμίες και συναισθήματα, μιλά ο ίδιος ο Καβάφης Στον «Καισαρίωνα», του οποίου διάβασα τους πρώτους στίχους, ο Καβάφης συνεχίζει γράφοντας πόσο τον απωθούν στις επιγραφές των Πτολεμαίων «οί ἄφθονοι ἔπαινοι κ' ἢ κολακεῖες». Κάτι όμως τον συγκινεί στο βιβλίο:

*Ὅταν κατόρθωσα τὴν ἐποχὴ νὰ ἐξακριβώσω
θᾶφινὰ τὸ βιβλίο ἂν μιὰ μνεῖα μικρὴ, κι
ἀσήμαντη, τοῦ βασιλέως Καισαρίωνος δὲν
εἶλκυε τὴν προσοχὴ μου ἀμέσως*

Παρουσιάζοντας τη μορφή του Καισαρίωνα ο Καβάφης μας αποκαλύπτει τον τρόπο που έχει πλάσει όλους εκείνους τους αρχαίους άνδρες των στίχων του, έχοντας σαν αφορμή κάτι φαινομενικά ασήμαντο.

*Στὴν ἱστορία λίγες γραμμὲς
μονάχα βρίσκονται γιὰ σένα,
κ' ἔτσι πιὸ ἐλεύθερα σ' ἔπλασα μὲς στὸν νοῦ μου.*

Σ' ἔπλασα ὠραῖο κ' αἰσθηματικό.

Ἡ τέχνη μου στὸ πρόσωπό σου δίνει

μιάν όνειρώδη συμπαθητική έμορφιά.
 Καί τόσο πλήρως σέ φαντάσθηκα,
 πού χθές τήν νύχτα άργά, σάν έσβυνεν
 ή λάμπα μου – άφισα επίτηδες νά σβύνει –
 έθάρρεψα πού μπήκες μέσ στην κάμαρά μου,
 μέ φάνηκε πού έμπρός μου στάθηκες· ώς θά ήσουν
 μέσ στην κατακτημένην Αλεξάνδρεια,
 χλωμός και κουρασμένος, ιδεώδης έν τή λύπη σου,
 έλπίζοντας άκόμη νά σέ σπλαχνισθοῦν
 οί φαῦλοι – πού ψιθύριζαν τó «Πολυκαισαρή».

Θυμίζω ότι με τη φράση «Δεν είναι καλό πράγμα η Πολυκαισαρή» ο φιλόσοφος Άρειος Δίδυμος είχε πείσει τον Οκταβιανό, θετό γιό του Καίσαρα, να σκοτώσει τον Καισαρίωνα, τον γνήσιο γιό του Καίσαρα. Ο Καβάφης εκκινά από το παραμελημένο, μια τιμητική επιγραφή για τον Καισαρίωνα· το ότι αδυνατεί να βρει πληροφορίες για το αγόρι που σκοτώθηκε σε ηλικία 17 ετών είναι μια πρόκληση για να τον πλάσει με την τέχνη του και να του δώσει μια θέση σε 3 ποιήματά του.

Στο αδημοσίευτο ποίημα Γένεσις Ποιήματος (του 1922) ο Καβάφης αποκαλύπτει τη σημασία της φαντασίας:

Μιά νύχτα πού τó φώς τ' ώραίο τής σελήνης
 στην κάμαρή μου έχύθη... ή φαντασία, κάτι
 παίρνοντας τής ζωής: πολύ όλιγο πράγμα –
 μιá μακρυνή σκηνή, μιá μακρυνή ήδονή –
 ένα είδωμα δικό της έφερε τής σαρκός.
 ένα είδωμα δικό της σέ κλίνη έρωτική...
 Μιά νύχτα πού τó φώς τ' ώραίο τής σελήνης
 στην κάμαρά μου έχύθη.

Τα αλεξανδρινά ποιήματα του Καβάφη έχουν συχνά χρονολογίες στους τίτλους του. Για τόν Άμμώνη, πού πέθανε 20 έτών, στα 610, Αίμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς, 628-655 μ.Χ , Τών Έβραίων (50 μ.Χ.), Μύρης, Αλεξάνδρεια τοῦ 340 μ.Χ. Το «Έτος 31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια» περιγράφει πως ένας έμπορος ποδοπατείται από το πλήθος που πανηγυρίζει τη νίκη του Αντωνίου στο Άκτιο, κατά λάθος. Αυτό τα φέρνει κοντά σε μια ομάδα ποιημάτων του Καβάφη που έχουν χρονολογίες ως τίτλους τους. Είναι όλα ποιήματα που ασχολούνται με την απώλεια και τον θάνατο. Ακόμα κι όταν περιγράφουν στιγμές πόθου και χαράς, το ότι προσδιορίζεται η στιγμή στον παρελθοντικό χρόνο θυμίζει ταυτόχρονα ότι αυτή η στιγμή έχει χαθεί για πάντα. Το «27 Ιουνίου 1902 2 μ.μ.» περιγράφει το κρέμασμα ενός 17χρονου και το θρήνο της μητέρας του. Τα ποιήματα, «Σεπτέμβριος 1903», «Δεκέμβριος 1903», «Ιανουάριος 1904», «Μέρες του 1896», «Μέρες του 1901», «Μέρες του 1908», «Μέρες του 1909, 10 και 11» είναι όλα ερωτικά ποιήματα που περιγράφουν ανεκπλήρωτους πόθους και χαμένες αγάπες. Όταν ο Καβάφης το 1904 γράφει το ποίημα «Γενάρης του 1904», αυτό που κρατά στους στίχους του είναι η ανάμνηση της πρώτης και τελευταίας συνάντησης με ένα αγαπημένο πρόσωπο. Είναι ποίημα αναχώρησης και απώλειας:

Πώς φεύγει και διαλύεται βιαστική, πάνε τα δένδρα,
 πάνε οι δρόμοι, παν τα σπίτια, παν τα φώτα
 σβήνει και χάνετ' η μορφή σου η ερωτική.

Για τον Καβάφη, το να κάνει μια ημερομηνία τίτλο ενός ποιήματος ήταν σαν να τοποθετεί μια ταφόπλακα σε μια εμπειρία και μια σχέση. Η ημερομηνία σημαδεύει το εφήμερο της χαρούμενης στιγμής.

Αυτή η στάση του Καβάφη απέναντι σε ένα παρελθόν που είναι ζωντανό μόνο σαν μνήμη και φαντασία, φέρνει τα αλεξανδρινά ιστορικά ποιήματα του Καβάφη κοντά στα ηδονιστικά. Ακριβώς όπως τα ερωτικά του ποιήματα είναι κατά κάποιο τρόπο επιτύμβια επιγράμματα και μνημεία ερωτικών σχέσεων που έχουν σβύσει και μόνο στοιχειώνουν το παρόν, έτσι και τα ιστορικά του ποιήματα είναι επιτάφιοι ενός αλεξανδρινού παρελθόντος που είναι αμετάκλητα νεκρό, αν και μπορεί να έχει ακόμα σημασία, μπορεί ακόμα να μας επισκέπτεται στα όνειρα, να τροφοδοτεί τη φαντασία και τη σκέψη μας, να στοιχειώνει τις ζωές μας, να μας γεμίζει με πόθο, με την επιθυμία για κάτι μακρινό και χαμένο.